

ROMAN HÁM ONÍN TÚRLERI

Nuralieva Aydana

QMU Magistratura bólimi

Ádebiyattanıw: qaraqalpaq ádebiyatı qánigeligi 2-kurs magistrantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14613447>

Annotaciya. Bul maqalada roman janrı, roman janrı klassifikaciyası, roman túrleri hám qaraqalpaq ádebiyatındaǵı roman túrleri haqqında maǵlıwmat berilgen.

Gilt sóz: Roman, roman klassifikaciyası, roman túrleri, táriyxiy roman, psixologiyalıq roman, satiralıq roman.

THE NOVEL AND ITS TYPES

Abstract. This article provides information about the genre of the novel, its classification, types of novels and types of novels in Karakalpak literature.

Key words. Novel, classification of novels, types of novels, historical novel, psychological novel, satirical novel

РОМАН И ЕГО ВИДЫ

Аннотация. В данной статье представлены сведения о жанре романа, его классификации, типах романов и типах романов в каракалпакской литературе.

Ключевое слово. Роман, классификация романов, типы романов, исторический роман, психологический роман, сатирический роман.

Roman (francuzsha “roman” – “latin dilinde emes, roman tilleriniń birewinde jazılǵan” degen mánisti bildiredi) – zamanagóy ádebiyatta epikalıq túrdiń eń kólemli janrı.

Romangá táriyip berilgende ádette onıń kóleminiń úlkenligi; turmıstı keń kólemde súwretlewı; qaharman turmısınan úlken bir dáwirdi alıp hárqıylı jámiyetlik qatnasıqlar menen baylanıslı túrde sáwlelendiriwi; kóplep hám álwan túrli insan taǵdirleri arqalı jámiyettiń házirgi halatın súwretley alıwı; quramalı kóp liniyalı syujetke iye bolıwı sıyaqlı janrlıq qásiyetler sanap ótilei.

Demek usı qásiyetler romangá tán bolıp keledi. Biraq olardıń janrlıq qásiyetleri usılar menen sheklenbeydi. Misalı, kólemi povestten parıq etpeytuǵın yamasa qısqaǵana dáwirde bolıp ótken waqıyalar menen sheklengen romanlar da, yamasa orayında tek bir shaxs taǵdiri turǵan, yamasa birǵana syujet liniyasına iye romanlarda ushıraydı.

Demek kólem gey waqıtlarda baslı janrlıq belgi bolmay da qaladı. Sonıń ushın qánigeler romannıń janrı sıpatında belgilewshi áhmiyetli qásiyetleri dep jáne tómendegilerdi kórsetedi: 1) romanlıq problema 2) romanlıq qaharman 3) romanlıq oylaw.[1.257]

Roman janrı óziniń uzaq ásirlik tariyxına iye Ol áyyemgi grek ádebiyatınan baslap, áyyemgi Rim ádebiyatı, orta ásir Evropa ádebiyatı, aǵartıwshılıq ádebiyat, XVII-XVIII-XIX-ásirlerdegi dúnya ádebiyatında salmaqlı orın iyeleydi. Roman janrına ataqlı nemec oyshılı Gegel “burjuaziya eposı” dep ataǵan. Romanda súwretleniw obyektivligi, waqıyalardıń kóp ekenligi, kóleminin úlkenligi anıq kórinedi. Yaǵnıy, epostıń jáne bir qásiyeti romanda óz sáwlesin tabadı: klassikalıq eposta mazmun bas qaharman átirapındaǵı waqıyalardan ibarat bolsa, romanda insan ruwxınıń dialektikasın ashıw oraylıq orındı iyeleydi.

Ádebiyattanıwshılardıń pikirinshe, “haqıyqıy roman Oyanıw dáwiriniń aqırlarına kelip payda boladı. Roman janrınıń qalıplesiwi Renessans dáwirinde jazılǵan Bokachchonıń “Dekameron” novellalar kitabınıń payda bolıwı menen baylanıslı”. [2.278]

Tábiyatta hesh nárese ózinen-ózi payda bolmaydı. Qandayda bir mıtájlik arqasında jańa nárese payda boladı hám ol da óziniń payda bolıw procesinde ózinen aldınǵılardan úlgi aladı.

Romanda sonday birden payda bolmadı, ol ózinen aldınǵı xalıq eposlarınan úlgi aldı.

Ómirdegi waqıyalardı, insanlardıń ishki oyların keń kólemde quramalı etip súwretley alıw ushın roman xalıq eposınıń keń kólemli epik súwretlew qásiyetin ózińe sindirdi.

Degen menen, roman óz aldına jazba ádebiyattıń bir janrı. Sońlıqtan roman hám xalıq eposları ortasında pariqlı bolıp, olarǵa tómendegilerdi kórsete alamız:

1.Eger xalıq eposında pútkil súwretlew xalıq idealın sáwlelendiriwshi jalǵız qaharman yáki qaharmanlar átirapında bolsa, romanda ápiwayı insannıń jeke ómirin súwretlew arqalı jámiyetlik ómir sáwlelendiriledi.

2.Eger xalıq eposında súwretlengen waqıyalar “epik dáwir” dep atalǵan júdá áyyemgi “ideal ómirge” tiyisli bolsa, romanda (tariyxıy romannan tısqarı) súwretlengen waqıyalar shǵarmanın jaratılıw dáwrine shekem, qısqası, konkret ómirge baylanıslı boladı.

3.Xalıq eposı hámme waqıt xalıq idealın súwretlegeni ushın kóbirek qaharmanlıq ruwx, kóterińki poetik xarakterden tursa, roman oǵan salıstırǵanda ómirge jaqın, kúndelikli turmıs waqıyaları tiykarında jazılǵanlıǵı ushın qaharmanlıq kóterińki ruwxtan kóre obyektivrek súwretlewge iye boladı. [2.278]

Al ataqlı rus sınshısı B.Belinskiy romanǵa “jańa dáwir eposı” dep klassikalıq túsiniń bergen. Óytkeni, bul dáwirde shaxstıń yaǵnıy jeke adamnıń jámiyettegi ornı ózgergen, ol (shaxs) ózin-ózi pútkin bir álem sıpatında anlay baslaǵan bir sharayatta qalıplesti.

M. Baxtinıń pikirine kóre, ádebiy janrlar ishinde roman ózgeriwsheń, forma hám mazmunın dawamlı ózgertip turatuǵın, beligili bir qalıpke boysınbaytuǵın ekinshi bir janrdı tabıw qıyın. [3.79] “Roman nazariyasınıń qıyınlıǵı mine usı sebepten kelip shıǵadı. Negizi, bul nazariyanıń obyektı mánisi jaǵınan basqa janrlar nazariyası obyektlerinen ulıwma pariqlı qıladı. Roman – tek ǵana janrlar ishindegi janr emes.

Bul – álleqashan súyegi qatıp úlgergen hám belgili bir bólegi arqağa ketip atırğan janrlar ishindegi jalǵız qalıplesip atırğan janr. Bul – jáhan tariyxınıń jańa dáwiri tuwıp, ósirgen hám sonıń ushında onıń ózińe júda uqsas birden-bir janr; basqa janrlar bolsa, jańa dáwirge tayın halda ótmishten miyras bolıp ótken, olar jańa ómir sharayatlarına – biri jaqsıraq, biri jamanıraq tárizde – maslasadı tek ǵana”. [4.222]

Házirgi dáwirge kelip roman janrı elede bayıdı hám onıń basqa da túrleri payda boldı.

Búgingi kúnde de jańa túrleri payda bolıp atırğan eń belgili janr roman bolıp qalmaqta.

Sońlıqtan onı klassifikaciýalar, belgili bir qalıpke salıw qıyınshılıq tuwdırsa da ayırım izlenisler bar.

“Romanlar teması, qamtıp alınǵan waqıyalar kólemine qaray birneshe túrlerge bólinedi.

Solardan, tariyxiy roman, filosofiyalıq roman, fantastik roman, avatyur roman, jámiyetlik-siyasiy roman, avto-biografik romanlar. Biraq tariyxiy romanda filosofiyalıq tartıslar yaqı avtobiografik romanda jámiyetlik-siyasiy waqıyalar analizine keń orın berilgen bolıwı múmkin. Sol sebepten, romandı temasına qaray toparlarǵa ajratıw salıstırmaı boladı”. [5.96]

Roman janrı tipologiyası boyınsha milliy ádebiyat materiallarına súyenip tómendegishe bóliw dástúrge aynalǵan:

1. Tariyxiy	2. Tariyxiy-ómirbayanlıq	3. Detektiv
4. Satiralıq	5. Tariyxiy-revolyciyalıq	6. Mistikalıq
7. Tariyxiy-biografiyalıq	8. Ilimiy-fantastikalıq	9. Psixologiyalıq
10. Lirika-psixologiyalıq		
11. Filosofiyalıq		

Ádebiyatımızda 1950-jıllardıń aqırı 1960, 1970-jıllarda romannıń tómendegidey túrin kóp ushıratamız:

- Tariyxiy; (“Qaraqalpaq dástanı”, “Beruniy” romanları)
- Tariyxiy-biografiyalıq; (“Ájiniyaz”, “Bostansız búlbil” romanları)
- Tariyxiy-revolyciyalıq; (“Sońǵı hújim”, “Balıqshınıń qızı” romanları)
- Satiralıq; (“Ámiwdárya boyında” romanı)
- Detektiv (“ Qıraǵı kózler” romanı)

Tariyxiy temadaǵı romanlar kóplep dóretilgen. Sebebi jaqınǵa shekem jazba ádebiyat hám baspa sózi uzaq tariyxına iye emes, ótmishi tek ańız ángimelerge, awızeki shejirelerde saqlanǵan xalıq wákilleri eń dáslep tariyxiy temaǵa qol uratuǵını tábiyiy.

Tariyxiy romannıń payda bolıwınıń tiykarǵı sebebi óz ótmishine degen kúshli qızıǵıwshılıǵı sebepli jazıwshınıń tariyxiy waqıyalar menen tariyxiy qaharmanlardıń obrazın jaratıwǵa umtılwı.

Tariyxiy-revolyuciyalıq roman – dáslep siyasiy talap boyınsha jazıldı. Biraq, awdarıspaq dáwirindegi insan taǵdirin haqıyqat súwretlewge umtıls sebepli hám onda insannıń ruwxıy dúnyasına degen kúshli dıqqat bul janrdı keltirip shıǵardı. Mısalı, A.Begimovtıń “Balıqshınıń qızı”, S.Baxadirovanıń “Taǵdir” romanları.

Satiralıq roman – jámiyettegi alǵa umtılsılarǵa anaw yáki mınaw dárejede tosqınlıq islep atırǵan insanlardı ashkaralaw maqsetinde hám epikalıq mashtabda jazılǵan shıǵarmanı satiralıq roman deymiz. Mısalı, “Ámiwdárya boyında”, “Saqa”, “Payǵambar jasındaǵı kúyew”

Tariyxiy-biografiyalıq romannıń payda bolıwınıń tiykarǵı sebebi jazıwshınıń dóretiwshi shaxs obrazın sol dáwirdegi tariyxiy shárayatı menen baylanıslı keń epikalıq mashtabda súwretlewge degen umtıstan tuwıladı. Mısalı, M.Áwezov “Abay jolı”, Aybek “Nawayı”.

Juwmaqlap aytqanda roman janrı jıldan-jılǵa rawajlanıp, ishki janrları bayıp barmaqta.

Jazıwshılardıń kórkem oylawı, jámiyetlik-siyasiy shárayat, dúnyazda júz berip atırǵan hártúrli ózgerisler romannıń janrlıq tárepten bayıwına jol ashpaqta. Tınımsız rawajlanıp atırǵan edúnya xalqınıń morallıq mútajlign qandırıw ushın jazıwshılar aldınǵılarına uqsamaǵan jańa usıllarǵa qol urmaqta. Sol sebepli roman janrınıń ishki janrlarǵa bóliniw máselesin anıq bir sistema menen sheklep taslaw múmkin emes. Hár bir xalıqtıń ádebiyattanıw ilimi qolında bar ádebiy miyraslarǵa súyengen halda ǵana salıstırmalı klassifikaciya dúzip alıwı múmkin. Degen menen, romannıń ishki klassifikaciyası jóninde ulıwma tán alınǵan qaǵıyda joq.

REFERENCES

1. Куронов Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент, «Akademnashr», 2013.
2. Хотамов Н., Саримсоқов Б..Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1983.
3. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. Тошкент, «Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти», 2015.
4. Бахтин М. Эпос ва роман (Романни талқин етиш методологияси ҳақида). Рус тилидан М.Олимов таржимаси // Филология масалалари,2005,3-сон
5. Tashmuhammedova L. Adabiyot tarixi va nazariyasi. (o'quv qo'llanma I qism), Toshkent, 2020.